

**МАРҲИЛАҲОИ
ТАШАККУЛ ВА РУШДИ
ФАРҲАНГИ СУҒДИЁН**

Аюбов Абдусалом Рауфович, доктори илмҳои таърих, доцент, мудири кафедраи таърихи умумӣ ва диншиносии МДТ «ДДХ ба номи акад. Б.Гафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд)

**ЭТАПЫ
СТАНОВЛЕНИЯ И
РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ
СОГДИЙЦЕВ**

Аюбов Абдусалом Рауфович, доктор исторических наук, доцент, заведующий кафедрой всеобщей истории и религиоведения ГОУ «ХГУ имени акад. Б.Гафурова» (Таджикистан, Худжанд)

**STAGES OF
THE CULTURE
OF SUGHDIANS
FORMATION
AND DEVELOPMENT**

*Ayubov Abdusalom Raufovich, Dr. of History, Associate Professor, head of the department of world history and religion studies under the SEI "KhSU named after acad. B.Gafurov" (Tajikistan, Khujand),
E-mail:abdusalom-1@mail.ru*

Вожаҳои калидӣ: *Сугд, сугдиён, даврабандӣ, фарҳанг, Саразм, шахрсозӣ, санъат*

Мақола ба баррасии марҳилаҳои пайдоиши ва тараққи тамаддуни сугдӣ дар Осиёи Миёна баҳшида шудааст. Тазаққур меравад, ки сугдиён яке аз қавмҳои қадимтарини Осиёи Миёна буда, дар таашаккули тамаддуни ҷаҳонӣ нақши муҳим гузошта, оғози тамаддуни онҳо ба ҳазорсолаи IV то мелод рост омада, раванди таашаккули он ба чанд марҳила тақсим мешавад. Таъкид шудааст, ки нишонаи аввалини тамаддуни сугдиён Саразми бостон мебошад. Марҳилаи дуюми тамаддуни Сугд ибтидои ҳазорсолаи I то мелод оғоз меёбад, ки ин замони таашаккули ҳуди сугдиён ҳамчун гурӯҳи мустақили этникӣ аст. Бо пайдоиши эллинизм марҳилаи сеюми таашаккули фарҳанги сугдӣ оғоз ёфта, то нимаи дуюми асри IV давом кардааст. Марҳилаи чорум, ки ба нимаи дуюми асри IV рост меояд, бо ҳуҷуми қавмҳои оғоз мешавад, ки сугдиён онҳоро бо номи хунҳо медонистанд. Марҳилаи панҷуми таашаккули фарҳанги сугдӣ аз асри V то истилои арабҳо давом кардааст. Марҳилаи шашуми таашаккули фарҳанги сугдӣ ба замони истилои арабҳо рост меояд. Истилои арабҳо барои паҳншавии дини ислом ва забони арабӣ дар Мовароуннаҳр, аз ҷумла дар Сугд мусоидат намуд.

Ключевые слова: *Согд, согдийцы, периодизация, культура, Саразм, градостроительство, искусство*

В статье речь идёт об этапах становления и развития культуры согдийцев. Отмечается, что согдийцы как один из древнейших народов Средней Азии оставили важный след в становлении мировой цивилизации. Подчеркивается, что время становления их цивилизации соответствует IV тысячелетию до нашей эры и разделяется на несколько этапов. Первым признаком согдийской цивилизации является древний Саразм. Второй этап формирования цивилизации согдийцев ознаменован началом I тысячелетия до нашей эры. Это время становления согдийцев как самостоятельной этнической группы. Отмечается, что с происхождением эллинизма начинается третий этап согдийской культуры, который продолжается до второй половины IV века. Четвертый этап, соответствующий второй половине IV века, начинается с нападением тех народов, которых согдийцы знали как гунны. Пятый этап сложения согдийской культуры продолжается с V века до арабских завоеваний. Шестой этап становления культуры согдийцев соответствует периоду арабских завоеваний, способствовавших распространению ислама и арабского языка в Мавераннахре, в том числе, в Согде.

Key words: *Sughd, Sugdians, periodization, culture, Sarazm, urban planning, art*

The article dwells on the stages of Sughdians` culture formation and development. It is underscored that Sughdians as one of the most ancient peoples of Central Asia left an important mark on the world civilization formation. The author lays an emphasis upon the idea that the time of their civilization formation corresponds to the 4-th millennium BC and is divided into several stages. The first sign of Sughdian civilization is the ancient Sarazm. The second stage of Sughdian civilization formation was marked by the beginning of the 1-st millennium BC. This is the time of Sugdians formation as an independent ethnic group. It is noted that with the origin of Hellenism, the third stage of Sughdian culture begins, which continues until the second half of the IV-th century. The fourth stage promoting the second half of the 4-th century begins with the attack of those peoples whom Sughdians knew as Khuns. The fifth

stage of Sughdians' culture formation continues from the 5-th century to Arab conquests. The sixth stage of the former corresponds to the period of Arab conquests contributing into spread of Islam and Arabic language in Maverannahr, namely, in Sughd.

Яке аз марказҳои тамаддуни қадим ва асримиёнагии ҷаҳон вилояти таърихӣ-фарҳангии Суғд буд. Суғдиён – мардуми қадимтарини Осиёи Миёна, ки номи онҳо дар боби аввали “Вандидод”-и “Авасто” зикр шудааст, дар ибтидои ҳазорсолаи I то мелод ташаккул ёфта, дар тамаддуни ҷаҳонӣ нақши муҳим гузоштаанд [1,с.16]. Ташаккули фарҳанги суғдӣ аз якҷанд марҳила иборат аст. Новобаста аз он ки номи суғдиён дар давраи номбурда ёдрас шудааст, тамаддуни онҳо ба давраи нисбатан пештар рафта мерасад ва он дар ёдгории Саразм ифода меёбад.

Аз макони ҷомеаҳои нахустини зироаткори барвакти ҷануби Осиёи Миёна ҳазорҳо километр дур бошад ҳам, Саразм дар омӯзиши ҳамгироии фарҳангии одамон дар ҳазорсолаҳои IV-III то мелод аҳамияти махсус дорад. Ҳамон давр Саразм дар ҷаҳони шикорчиёну мохидорон бо фарҳанги неолитӣ чун нуқтаи пешқадами работи онҳо хизмат мекард. Саразм осори нахустини тамаддуни мутараққии суғдиён аст, ки деҳаи намуди нахустшаҳро доро буд. Вай дар қатори ёдгориҳои ҳамназираш дар инкишофи тамаддуни давраи биринҷии ҳудуди Осиёи Марказӣ саҳми худро гузоштааст. Ин ёдгори на танҳо барои пажӯҳиши таърихи қадими халқи тоҷик, балки Шарқи қуҳан низ аҳамияти бузурги таърихӣ дорад. Ҳориқаи Саразм дар он ифода меёбад, ки вай чун намунаи маҳали зироаткории муқими ҷануби Осиёи Миёна дар шимол пайдо шудааст. Чуноне ки В.М. Массон навишта буд, “...шаҳраки Саразм шаҳодати бебаҳси раванди маскуншавии ҷомеаҳои Туркманистони Ҷанубӣ дар болооби Зарафшонӣ замони неолит аст” [8,с.152]. Дар ёдгории Саразм якҷанд аломати пайдоиши аввалин шаҳроро мушоҳида кардан мумкин аст, ки онҳо биноҳои истиқоматӣ, кӯчаҳои сангфарш, нобаробарии молумулкӣ ва ба табақаҳои иҷтимоӣ ҷудошавии ҷомеа, инкишофи баланди савдону тичорат, растаҳои хунармандӣ, ба соҳаҳо тақсимшавии меҳнат (кишоварзӣ, чорводорӣ айлоқӣ ва хонагӣ, куллогариву маъданҷӯиву маъдангудозӣ, заршӯиву заргарӣ, бофандагиву ресандагӣ, чармгарӣ, коргарди чӯб, сангтарошӣ ва ғайраҳо), ки рӯкҳои хоси маданияти шаҳрдорӣ ва шаҳрсозии осийӣ мебошанд. Ин марҳилаи аввали ташаккули тамаддуни суғдӣ аст.

Марҳилаи дуҷуми тамаддуни Суғд бо ташаккули ҳуди суғдиён ҳамчун гурӯҳи мустақили этникӣ рост меояд ва чуноне ки ишора гардид, ин ибтидои ҳазорсолаи I то мелод аст. Эҳтимол меравад, ки дар асрҳои VIII-VI то мелод он бо таъсири империяи Мод алоқаманд буд. Дар ин давра давлати Мод муваққатан мавқеи худро дар Осиёи Марказӣ пайдо ва мустақкам карда буд. Ин масъала дар осори И.М. Дяконов, В.Г. Луконин, М.А. Дандамаев, Б.И. Маршак ва ҷанде дигарон инъикос ёфтааст. Мутобиқи маълумоти Б.И. Маршак ин робитаҳоро бо давлати Мод дар меъморӣ мудофиавии суғдиён мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, онҳо дар деворҳои мудофиавии замони эллинистии Афросиёби Самарқанд бо барҷастагӣ ва равоқҳои худ намудор шудаанд. Ин намуди ба девори Теппаи Нӯши Яни Эрон шабоҳат дорад. Ҳамин гуна тарҳи деворро дар асри V мелодӣ дар қалъаҳои хурди водии Зарафшон ва Қашқадарё дидан мумкин аст [10,с.96]. То паҳншавии таъсири Сосониён дар Суғд, ки деворҳои азим месохтанд, ин қор давом кардааст. Яке аз ёдгориҳои муҳими архаистии суғдиён шаҳраки Кӯктеппа дар наздикии Самарқанд мебошад. Давраи аввали рушди он то асрҳои X-VIII то мелод давом кардааст. Дар давраи аввал баробари бозмондаҳои ашӯи сафолӣ, ёдгориҳои меъморӣ низ ба назар мерасад. Давраи навбатии Кӯктеппа бо шаҳрсозӣ алоқаманд буда, оғози он ба маскуншавии қавмҳои чорводори бодиянишин рост меояд. Дар ин давра дар миёнаҳои дарёи Зарафшон раванди шаҳрсозӣ, сохтмони каналҳои обёриро дар соҳилҳои рост ва чапи дарё сурат гирифтанд [9, с.142]. Дар робита бо Бохтари қадим, аз ҷумла шабоҳат дар нақшаҳои ба ном девори муқаддаси Кӯктеппа ва бино дар Тиллотеппа хоси ҳамин давра мебошанд. Ин давра бо забткориҳои Ҳахоманишиён дар Осиёи Миёна ба поён мерасад. Марҳилаи сеҷуми ташаккули фарҳанги суғдӣ дар давраи эллинистӣ оғоз ёфта, то нимаи дуҷуми асри IV давом кардааст. Э.В. Зеймал [2,с.192] дар бобати мувофиқати мафҳуми «эллинизм» ба заминҳои шимолӣ Амударё дар давраи пас аз забткориҳои Искандари Мақдунӣ шубҳа дошт. Ақидае мавҷуд буд, ки гӯё юнониҳо муддати тӯлонӣ дар Самарқанд қарор дошта бошанд ҳам, аммо аз худ осори бадеиро мерос нагузоштанд. Асрҳои II-III ба мавҷудияти империяи Кушониён рост меояд. Аз ёдгориҳои ин давра қадимтарин матнҳои хаттӣ ба забони суғдӣ, ки аз Култобеи Қазоқистон ёфт шудаанд, маълуманд [12,с.98]. Мутобиқи маълумоти онҳо ҷаҳор мулки Суғди Марказӣ ва Ҷанубӣ (Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Нахшаб) дар шимол ба Чоч тақия карда, барои мустамликадорӣ ҳарбӣ ва кишоварзӣ дар водии дарёи Арис муттаҳид шудаанд. Дар яке аз катибаҳо оид ба тақсими замин байни бодиянишинон суғдиён маълумот зикр шудааст.

Баъди барҳамхӯрии империяи Кушонӣ дар Тахористон давраи пуриштироб оғоз ёфт. Ҳамин вақт ашӯе ба муомилот даромаданд, ки то ин вақт онҳоро дар ҳазинаҳои маъбаду, қасрҳо маҳфуз медоштанд. Акнун имкони нусхабардорӣ онҳо, махсусан ашӯи металлӣ пайдо шуд. Нухаи ин маҳсулот то ҳуди Суғд омад. Аз ҷумла, ашӯе ба даст омад, ки онҳо тасвири шоҳи эллинистиро доштанд. Мучассамаи гачқорӣ олиҳа ба ҳамин давра рост меоянд [6, 233; с.7, 180; 11, 71]. Макони пайдоиши ин ашӯи ибодатхонаи Панҷакент мебошад.

Марҳилаи чорум, ки аҳамияти муайяни таърихӣ дошт, ба нимаи дуҷуми асри IV рост меояд. Он бо ҳучуми халқҳои гуногун оғоз мешавад, ки суғдиён онҳоро бо номи хуннҳо медонистанд. То ҳамлаи муғулҳо ин ягона давраи таърихӣ буд, ки кӯчманчиён чандин мулкҳо хароб карда буданд. Дар баробари ин, равандҳои барқарорсозӣ дар ин ҷо нисбат ба минтақаҳои ҷанубӣ, алахусус нисбат ба Тахористон тезтар мегузашт. Умуман, ҳама ҳучумҳои аҷнабиён, аз қабилҳои кидориён, Ҳайтолиён ва туркҳо ба тавсеаи доираи фарҳангии суғдиён оварда расонданд. Онҳо инчунин муҳоҷиратҳои калони байниминтақавиро омода карданд, ки то истилои араб идома доштанд. Дар ин давра афзудани баландии қалъаи Афросиёб, бунёди қалъаҳои мустақам дар соҳилҳои каналҳои калони аз дарёи Зарафшон ҷоришаванда ба назар мерасанд [9, с.144]. Аз ҷумла, дар соҳили чапи канали Дарғом қалъаи Чартеппа сохта шуд, ки баъдтар ба маъбад табдил ёфт. Дар соҳили рост бошад, қалъаи Киндиклитеппа мавҷуд буд, ки баъдтар бо илова кардани як толор бо сутунҳо васеъ шуд. Он ба хонаҳои ашрофи Панҷакент шабоҳат дошт.

Ҳуччатҳои нави эпиграфӣ ба ин давра тааллуқ доранд. Дар онҳо расми навъи Сосониёнро дидан мумкин аст, ки дар он бо забони бохтарӣ «подшоҳи хуннҳо, шоҳи бузурги Кушон, афшини Самарқанд» навишта шудааст. Мӯҳри дар расм нишон додашуда дар Покистон ёфт шуд. Ҳамин гуна мӯҳрҳо дар қалъаи Кофирқалъаи назди Самарқанд низ кашф гардидааст. Ин қалъа эҳтимол шаҳри Ревдод, қароргоҳи берунишаҳрии ҳокими Самарқанд мебошад.

Марҳилаи панҷуми ташаккули фарҳанги суғдӣ аз асри V то истилои арабҳо давом кардааст. Дар ин давра Суғд мавқеи ҳукмронро дар савдои ҷаҳонӣ ишғол карда буд. Ин ҳолат имкон дод, ки унсурҳои бехтарини фарҳанги мардуми дигар вориди Суғд гарданд. Мавҷи аввал аз Эрони Сосонӣ дар асри V омада буд. Дар ин вақт нақши миёнавро Тахористон мебозид. Мувофиқи маълумоти В.Г. Луконин дар ин ҷо сулолаи кушону сосонӣ ҳукмронӣ менамуданд [4,с.22]. Дар асри VI таъсиргузори ба Ҳиндустон, ки мисли Суғд дар ҳаёти империяи Ҳайтолиён буд, гузашт. Ин замон чандин шаҳр барқарор карда шуданд. Дар нимаи аввали асри VIII санъати суғдӣ ба дараҷаи баланди худ расида, хусусияти беназири ҷомеаи суғдиро инъикос мекард. Суғдиён ҳамчунин тичорати васеи байниминтақавиро оғоз намуданд, ки он то истилои арабҳо давом дошт. Давраи навбатии ташаккули фарҳанги суғдӣ ба замони истилои арабҳо рост меояд. Баъди омадани арабҳо барои дини зардуштӣ давраи вазнин фаро расид. Ҳамон вақт баробари зардуштия, ки дини расмии давлатӣ ба ҳисоб мерафт, таълимоти динии зарвония, маздакия, яҳудия ва масеҳия паҳн шуда буданд. Дар тӯли қариб се аср дини ислом таълимоти Монӣ, Маздак, буддоия, масеҳият, яҳудия ва зардуштияро таъкиб намуда, аз майдони дин берун баровард. Арабҳо сохтори этникии аҳолии Суғдро вайрон карда, ба таркиби аҳолии Самарқанд, Бухоро ва шаҳрҳои дигар ворид шуданд. Таъсири дигари арабҳо ба масъалаи забон буд. Мусаллам аст, ки забон воситаи муоширати байни одамон, асоси ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷамъияти инсонӣ мебошад. Истилои арабҳо барои паҳншавии забони арабӣ дар Мовароуннаҳр, аз ҷумла дар Суғд мусоидат намуд. Арабҳо доираи истифодаи забони суғдиро танг карда, ҳама гуна осори хаттии адабиёти маҳаллиро нобуд мекарданд. Аз ҳамин сабаб як муддат дар Хуросону Мовароуннаҳр забони арабӣ ба забони давлатӣ, динӣ ва адабӣ табдил ёфт. Баробари ин осори таъсири суғдиёнро берун аз ҳудуди Суғд қайд кардан бамаврид аст. Дар замони истилои арабҳо намояндагони ашрофи суғдӣ ба сифати ҷанговарони касбӣ дар назди халифа хизмат мекарданд. Илова бар ин, ҳазорҳо нафар суғдиёнро чун асирони ҳарбӣ ба маркази хилофат бурда буданд. Агар хилофати Уммавиён ба сохтори анъанавии арабӣ таъки мекарда бошанд, дар замони ҳокимияти Аббосиён вазъият дигар буд. Ин боиси он гардид, ки як қисми ашрофони осиймиёнагиро ба сохтори ҳарбию иқтисодии хилофат ворид намуданд. Хизмат дар артиши арабҳо ихтиёрӣ буд. Пайдоиши суғдиён дар навоҳи марказии хилофат ба охири асри VII ва нимаи аввали асри VIII рост меояд. Ин ҷо суҳан дар бораи асирони ҳарбӣ меравад, ки аз Осийи Миёна бурда буданд. Тоифаи дигари суғдиёнро маволиҳои қабिलाҳои араб меномиданд, ки бо сабабҳои мухталиф вориди марзи хилофат гардида буданд [3,с.130]. Осори суғдиёнро дар Сибир ҳам ёфтган мумкин аст. Онҳо муддати тӯлонӣ ҷузъи таркибии ҷамъияти ин минтақа буданд. Дар водии дарёи Унга – шоҳоби чапи дарёи Ангара бостоншиносон шаҳраки Улан-Бореро кофтуков карданд, ки ба асрҳои VIII-IX мансуб аст. Ин

чо ашѐи намуди осиеимиѐнагѐ ба даст омаданд, ки аз чониби ахолии махаллѐ тайѐр карда шудаанд. Одати гѐронидани уланборихо ба масеѐиѐни несторианѐ шабоѐат дошт [5,с.257]. Тадкикотѐо нишон доданд, ки сокинони Улан-Боре муѐочирони суѐдии водии Чуйи Ҳафтрѐд буданд. Ба ѐамин минвол, новобаста аз маскуният ва давраи таѐриѐи суѐдиѐн барои пура намудани хазинаи тамаддуни чаѐонѐ саѐми хеле калон гузоштаанд. Ташаккули муѐити бадеи, маѐорати баланди касбии устоѐо, болоравии жанрѐои муѐталиф ин дастоварди фарѐанги суѐдѐ буд. Мероси бадеии суѐдѐ то замони мо омада расида, кѐшиши он мардумонеро нишон додааст, ки тамоми фарѐанги замони худро медонистанд ва ѐама хусусиятѐои ба худ хоси санѐату фарѐангро нигоѐ доштаанд.

ПАЙНАВИШТ:

- 1.Авасто.– Душанбе: Бухоро, 2014. – 784 с.
- 2.Зеймаль, Е.В. Политическая история древней Трансоксианы по нумизматическим данным // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. - Л., 1978. - С.192–214.
- 3.Карев, Ю. Согдийские пленники и мавали в халифате: контекст и условия аккультурации // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого шелкового пути. Париж–Самарканд: МИЦАИ, 2013. - С.130-135.
- 4.Луконин,В.Г.Кушано-сасанидские монеты // Эпиграфика Востока.-1967.-Вып.18.-С.17– 33.
- 5.Малолетко, А.М. Древние народы Сибири. Этнический состав по данным топонимики.Т.4. Арии. - Томск: Печатная мануфактура, 2005. - 364 с.
- 6.Маршак, Б.И. Искусство Согда // Центральная Азия. Новые памятники письменности и искусства. - М. 1987. - С. 233–248.
- 7.Маршак, Б.И. Согд V–VIII вв. Идеология по памятникам искусства // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья, Средняя Азия в раннем средневековье. - М., 1999. - С.175–191.
- 8.Массон, В.М. Первые цивилизации. – Л.: Наука, 1989. - 274 с.
- 9.Рапѐн, К. От Коктепе до Киндикли-тепе: новый подход к истории возникновения ирригации в северной части зеравшанской долины // Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии: материалы международной конференции. Самарканд, 7–8 сентября 2009 г. - Самарканд-Ташкент, 2010. - С. 139–150.
- 10.Семенов, Г.Л. Согдийская фортификация V–VIII вв. - СПб., 1996. – 222 с.
- 11.Шкода,В.Г.Пенджикентские храмы и проблемы религии Согда(V–VIII вв.).-СПб.,2009.–280 с.
- 12.Sims-Williams N., Grenet F. The Sogdian inscriptions of Kultobe // SHYGYS. - №1. - 2006. - P. 95–111.

REFERENCES:

1. Avasto. - Dushanbe: Bukhoro, 2014. - 784 p.
2. Zeimal Ye.V. Political History of Ancient Transoxiana According to Numismatic Data // Culture of the East. Antiquity and early Middle Ages. - V., 1978. - P. 192 - 214.
3. Karev Y. Sogdian Captives and Mawals in the Caliphate: Context and Conditions of Acculturation // Cultural Transfer at the Crossroads of Central Asia: before, during and after the Great Silk Road. Paris – Samarkand: MITSAI, 2013. - P. 130 - 135.
4. Lukonin, V.G. Kushano-Sassanid Coins // Epigraphy of the East. - 1967. Issue 18. – P. 17 - 33.
5. Maloletko, A.M. Ancient Peoples of Siberia. Ethnic composition according to toponymy data. Volume 4. Arias. - Tomsk: Printing Manufactory, 2005. - 364 p.
6. Marshak, B.I. The Art of Sughd // Central Asia. New monuments of writing and art. - M. 1987. - P. 233-248.
7. Marshak, B.I. Sughd in the V-th – the VIII-th Centuries. Ideology on the monuments of art // Archeology. Central Asia and the Far East in the Middle Ages, Central Asia in the early Middle Ages. - M., 1999. - P. 175 - 191.
8. Masson V.M. The first Civilizations. - L.: Science, 1989. - 274 p.
9. Rapen, K. From Koktepe to Kindikli-tepe: a New Approach to the History of Irrigation in the Northern Part of Zeravshan Valley // Civilizations and Cultures of Central Asia in Unity and Diversity: Proceedings of the International Conference. Samarkand, September 7-8, 2009 - Samarkand-Tashkent, 2010. - P. 139 - 150.
10. Semenov G.L. Sughdian Fortification of the 5-th – 8-th Centuries. - SPb., 1996. – 222 p.
11. Skoda, V.G. Panjakent Temples and Problems of Religion in Sughd (V-VIII centuries). - SPb., 2009. – 280 p.
12. Sims-Williams N., Grenet F. Sughdian Inscriptions of Kultobe // SHYGYS. - №1. - 2006. – P. 95 - 111.